

ԵԿԵՂԵՅԵՐԳՆՄԱՆԿԱՆ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՊՈԼԻՍ

(1441—1941)

(Շարունակութիւնն նախորդ թիւէն եւ վերջ)

Յաջորդ կաթողիկոսի ընտրութեան համար հաւաքուեցաւ Էջմիածնի միտրանութիւնը եւ առաջին թեկնածու որոշեց Երուսաղէմի պատրիարք Գրիգոր Շըզթալիկը, իսկ անոր մերժելու պարագային Պոլսոյ նուիրակ Պետրոս Հոռոկլայեցին կամ Զմիւռնիոյ նուիրակ Ղազար Զահկեցին։ Մայր Աթոռի կողմէ երկու պատուիրակներ եկան Պոլիս մասնաւոր նամակներ բերելով հետեւեւին։ Շըթթալիկի չընդունելուն վրայ ընտրուեցաւ Ղ. Զահկեցի։ Ոչ ասեմներ ընտրական իրաւունքը զլխաւորապէս Մայր Աթոռոյ միաբանութեան ձեռքն էր, այն պայմանով որ Պարսկահայ եւ Տաճկահայ կեդրոններն ալ — Ասպահան եւ Պոլիս — հաւանութիւն տային եւ երկու պետութիւններէն եւս հրովարտակ ստանային։ Զահկեցի 1737 Յուլիանի կթղ. հռչակուեցաւ եւ Զմիւռնիայէն կարինի ճամբով գնաց Էջմիածին ուր օծուեցաւ յաջորդ տարին Զատիկի մօտերը։

Զահկեցիին յաջորդը եղաւ Պոլսոյ պատրիարք Մինաս Ակնցի, որ ընտրուեցաւ 1751 ին համաձայնութեամբ Էջմիածնի միաբաններուն եւ Պոլսեցւոց, եւ Օսմանեան կառավարութիւնէն հրովարտակ ստանալով փութաց Էջմիածին եւ օծուեցաւ նոյն տարւոյ Սեպտ. 15 ին։ Ակնցին պահանջած էր որ Պոլսոյ պատրիարքութեան բարձրանայ իր փոխանորդն իսկ Գէորգ Ղափանցին եւ այդպէս ալ եղած էր եւ նոյն տարւոյ Յունիս 15 ին պաշտօնապէս պատրիարք նստած։

Յաջորդ կաթողիկոսն ալ ընտրուեցաւ նոյն ձևով՝ Էջմիածնի եւ Պոլսոյ խորհրդակցութեամբ։ Նալեանի մերժումին վրայ ընտրուողը եղաւ Աղէքսանդր Բ. Բիււռնդացի, որ 1754 Մարտ 2 ին Պոլսէն հասաւ Էջմիածին եւ օծուեցաւ 4 օր յետոյ։

Ասոր ևս մահէն վերջ նոր ընտրութեան հարկ կը ծագէր։ Էջմիածնի միաբանու-

թիւնը դարձեալ Նալեանի վրայ կեդրոնացուց իր աչքը, բայց ան իր մերժումին մէջ անդդուելի մնաց։ Ասոր վրայ ընտրուեցաւ Սահակ Եպս. Ահադին 1756 Փետրուարին։ Ահադին ակամայ ընդունած էր կաթողիկոսութիւնը եւ չուզեց վարել այդ պաշտօնը, ուստի զանազան քաղաքներու մէջ մնաց երկար ժամանակ, մինչ Էջմիածնի մէջ գործերը կը վարէր տեղապահ Յակոբ Եպս. Շամախեցի։ Սահակի այս անըմբռնելի ընթացքին վրայ իր ընտրութիւնը չեղեալ նկատուեցաւ եւ որոշուեցաւ նոր ընտրութիւն կատարել։ Պոլսոյ ընտրական ժողովը Էջմիածնի հաւանութեամբ կթղ. հռչակեց Բակոբ Շամախեցին 1759 Օգոստոսին։

Նալեան պատրիարքի մահէն վերջ անոր յաջորդեց Գրիգոր Պասմանեան (1764—1773), որ ընդհարման մէջ գտնուեցաւ Սիւմէնի Ա. Երեւանեցի կաթողիկոսին (1763—1780) հետ։ Սիւմէն կը խորհէր թէ բոլոր առաջնորդներ պէտք է Մայր Աթոռէն անուանուին, եւ թէ Պոլիսն ալ առաջնորդութիւնէ մը աւելի չէ, հետեւաբար Պոլսոյ առաջնորդը պէտք է Մայր Աթոռէն տնուանուի եւ ոչ թէ պետական հրամանով պաշտօնի ձեռնադրէ։ Ինչ որ հայ եկեղեցւոյ ներքին կազմակերպութեան տեսակետէն ուղիղ կրնար ըլլալ, աւելի չէր Օսմանեան պետութեան կազմակերպութեան տեսակետէն, որ մայրաքաղաքին մէջ կ'ուզէր ունենալ իրեն հպատակ քրիստոնեայ համայնքին պետը, որ ըլլար իրեն պատասխանատու եւ իր հրահանգներուն համաձայն վարէր իր հասարակութեան վերաբերող կրօնական եւ քաղաքային գործերը։ Այդ դրութիւնը արգէն կը կիրարկուէր երեք դարէ ի վեր եւ Սիւմէնին ալ անհամբէ չէր այդ իրողութիւնը, հետեւաբար իր պահանջը անընդունական էր։ Սիւմէն կթղ. իր միտքը քաղեցնելու համար մտածեց Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ մը հաստատել, որ վարչութեան գլուխը կանգնի եւ պատրիարքին վրայ ալ իշխանութիւն բանցնէ։ Սիւմէնի գաղափարակից եղաւ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Աբրահամ Եպս. Աստապատցի։ Բայց Պոլսոյ մէջ կթղ. փոխանորդ մը հաստատելու ծրագիրը բաղխեցաւ պատրիարքին եւ ամիրաներու հակառակութեան, որոնք Աստապատցին յորդորեցին նախ որ մեկնի յօժարակամ, երբ սա չգնաց,

արքունի կրօնարտակով հնաացուցին 1764 Մեպաւ 20ին և Աստուպատցիին բռնի հետաքուստ Բնծ ցաւ պատճառեց Սիմէոնին Պոլսոյ մեծամեծները առաջարկեցին որ պարզ կալուածոց հսկող կամ միւթէվէլի մը նշանակուի էլմիածնի կողմէն։ Սիմէոն ստիպուեցաւ հաւանել և այդ պաշտօնին նշանակեց ծերունի Բարսեղ վարդապետը։ Սիմէոն ցաւած էր Պատմանեան պատրիարքին գէմ կարծելով որ ան է Աստուպատցին հեռացնողը, բայց երբ լուսարանուեցաւ որ Պատմանեան լոկ անգիտակ գործիք մը եղած է ազդեցիկ ամիրայի մը ձեռքը, իբր զայնորթը մեղմացաւ։

Սիմէոն կիճ. իր ծրագիրը ուրիշ ձեռով մը իրականացնելու համար Պոլսոյ նուիրակական շրջանակը երկուքի բաժնեց և միւթէվէլիի պաշտօնը ջնջեց, և լոկ Պոլիս քաղաքին համար նուիրակ նշանակեց Զաքարիա կաղզուանցին և հրահանգ տուաւ ըսելով «որ ընդ նուիրակութեանն որքան և զիպեցիկն անդ հոգայիք, հոգաջիք» (1767)։

Գալով Պատմանեանին սա տակաւին եւ պիտոպտական աստիճան չուէնէր։ Իր էլմիածնի երթալով օծում ստանալուն հաւ կառակեցաւ անհարկուած ամիրան, Դաւ պար Մուրատեան, առարկելով թէ Օսմանեան տէրութեան պատրիարքի մը օտար երկիր երթալը անպատշաճ էր։ Պատմանեան առաջարկեց Սիմէոնի որ Պոլիս գտնուող եւ պիտոպտական ձեռքէն ընդունի օծումը։ Սիմէոն մերժեց և նոյնիսկ յանձնառու եւ զաւ ինքը անձամբ գալ և ձեռնադրութիւն կատարել։ Ետք ալ հակառակեցաւ ամիրան աշխատանքները ընդունելու և Պատմանեան ինքը տարի պատրիարքութեան վաւրեց լոկ վարդապետական աստիճանով։

Պատմանեանի հակառակորդ խմբակը երկար ճիգերէ յետոյ վերջապէս յաջողեցաւ զայն տապալել։ Անոր յաջորդ ընտրուեցաւ էլմիածնի նուիրակը Զաքարիա եպոս ֓֓֓֓ զեան կաղզուանցի (1773-1781)։ Զաքարիայի ընտրութիւնը արքայութիւն պատահաւեց Սիմէոնի որ օրհնութեան կոնդակ մը զրկեց և որ վեց կանոններ նշանակած է պատարիարքական պաշտօնավարութեան մասին։ Վեցերորդէկըսէ որ օՍՄՅՅ Աթոռին ատորաւ գրեցեալ և հրամանակատար և հնազանդ մնացաւ։

Սիմէոնի նշանաւոր գործերէն մին եւ զաւ Տօնացոյցի կարգաւորումը, որուն առաջագործիւնն ալ աւարտեցաւ 1775ին և յաջորդ տարին ցրուեց ամէն կողմ և հրամայեց որ 1777 տարուայ սկիզբէն նոր Տօնացոյցը գործածեն և անհետ ընեն կաթօլիկներու տպած օթուեացոյցը։ Նոր Տօնացոյցի մէջ կատարուած կարգ մը փոփոխութեանց համարիտ չէր կաղզուանցին, բայց ակնածելով Սիմէոնէն թոյլ տուաւ որ Պոլսոյ մէջ ալ կիրարկուի ան։

Երեսնացի մահէն առմիջապէս յետոյ էլմիածնի միարարութիւնը կիճ. ընտրեց Ղուկաս Ա. կարենցին (1780-1799), որուն հաճոյ չղան Պոլսեցիք իրենց պատրիարք կաղզուանցիին գլխաւորութեամբ և որոշեցին ճեղած ընտրութիւնը չճանչնալ, նորինստի կաթօլիկոսին յիշատակութիւնը չընել, և կառավարութեան հաստատութեան չըրոգարտակ չանկել (Արքեպիսկոպոս, էջ 3142)։ Ղուկաս Խորպուեցաւ վերապահ զիրք մը բռնել։ Այդ միջոցներուն կաղզուանցին ինկաւ պատրիարքութենէ և իրեն յաջորդեց Յովհ. Համատանցի (1781-1782), որ Ղուկասի հետզհետէ շահած ժողովրդականաութեամբ տեղի տուաւ և որոշեցաւ որ Ղուկասի կաթօլիկոսութիւնը ճանչնան։ Ապա Օսմանեան կառավարութեան հրովարտելը առնելով հասցէին զրկեցին և Ղուկասին անուան յիշատակութիւնը սկսաւ։

Համատանցիին կարճատեւ պատրիարքութեան յետոյ Զաքարիան նորէն զահր ձեռք ձգեց (1783-1799)։ Ան ժողով մը գումարեց 1784 Յունվար 26ին ուր որոշուեցաւ թողուլ Սիմէոնեան Տօնացոյցը և նորէն հինը կիրարկել։ Այդպէս հրահանգ տրուեցաւ և որուն տեղ տեղ հետեւեցան։ Այդ շփոթ կողմերէն տեւեց մինչև Զաքարիայի մահը։

Զաքարիայի մահէն յետոյ Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ Դանիէլ եպոս Մուրատեցի (1799-1800)։ Էլմիածնի նուիրակը Ռումէլիի վիճակին Դանիէլի առաջին գործը եղաւ ամէն կողմ հրամաններ զրկել որ կին Տօնացոյցը վերցնեն և Սիմէոնեանին միայն հետեւին։ Այսպէս փախուեցաւ Տօնացոյցի փոփոխութենէն յետաջ եկած խնդիրը։

Ղուկաս Կորնեցիի մահէն յետոյ նոր կաթօլիկոսի ընտրութեան գործը արգել

անցուգադարձերու ամբողջ տուաւ Պոլսոյ մէջ, ծանօթ Դանիթ—Դանիէլեան վէճ անունով, որ բուն յուզումներ պատճառեց էջմիածնի մէջ ալ (1801—1808):

Եփրեմ Ա. Կաթողիկոսի (1809—1830) ընտրութիւնը անհակառակ բնգունուեցաւ տաճկահայոց կողմէ: Յովհ. պատրիարք Զամալըբեան (1802—1813) անմիջապէս հրամայեց յիշատակել անոր անունը եկեղեցիներու մէջ, խոհմութիւն սեպկով հրովարտակի համար դիմում չընել Օսմանեան կառավարութեան, նկատելով որ Եփրեմ երկար ժամանակ Ռուսիոյ մէջ գտնուած էր: Զուգուշութեան համար առնուած այդ քայլը յետոյ դարձաւ հաստատուն սովորութիւն և Եփրեմէն սկսելով էջմիածնի կաթողիկոսներուն համար այլեւս Օսմանեան հրովարտակներ չատացուեցան: Ասոր զիտաւոր մէկ պատճառն ալ այն էր անշուշտ որ Եփրեմի օրով էջմիածնի դպրեցաւ պարսկական երկիր ըլլալէ և եղաւ ռուսական: Էջմիածնի կաթողիկոսներ այլ եւս ուղղակի յարաբերութիւն չկրցան ունենալ Օսմանեան կառավարութեան հետ: Պոլսոյ պատրիարքները դարձան Ամենայն Հայոց Հայրապետի լիազօր ներկայացուցիչները և իրենք ստանձնեցին նուիրակներուն ղերան ալ և անոնց առաջումը դադրեցաւ:

Եփրեմի յաջորդ Յովհաննէս Ը. Կարեցիի օրով (1831—1842) էջմիածնի և Պոլսոյ յարաբերութեանց խնդիրը արձարժուեցաւ վերստին: Յովհաննէս չորս առաջարկներ ըրաւ, որ 1. — Կաթողիկոսի անունը պատարագի և ժամերգութեան մէջ յիշուի: 2. — Երեք տարին անգամ մը ինքներուն միւռնի բաշխուի: 3. — Տաճկահայոց եկեղեցիներուն մէջ էջմիածնի դանձանակ հաստատուի: և 4. — Կ. Պոլսոյ մէջ էջմիածնի միայուն վերահսկիչ գործակալ մը գտնուի: Յովհաննէսի կոնդակները ռուսական դեսպանատան միջոցաւ զրկուեցան և այդ դժբախտ ալ անոնց պատասխանը առնուեցաւ: Տաճկահայերը կ'ընդունէին Հայրապետին առաջարկներէն առաջին երեքը և կը մերժէին չորրորդը որ Օսմանեան կառավարութեան ալ ընդունելի չէր:

Կարեցիի օրով կազմուեցաւ և հաստատուեցաւ Ռուսահայոց համար Պոլսոյ նիէն (1836 Մարտ 11), որուն կարգ մը ար-

բամադրութեանց չուգեցին ենթարկուիլ տաճկահայք և բողոքներ արձակեցին շարունակ, որոնք սակայն լսելի չեղան և կաթողիկոսական հետագայ ընտրութիւնները կատարուեցան ոչ թէ տաճկահայոց պահանջածին համաձայն այլ ըստ Պոլսոյ նիէն տրամադրութեանց:

Կարեցիի յաջորդ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի (1843—1857) աւելի սիրուած դէմք մըն էր: Պոլսոյ պատրիարքը Մատթէոս Զուխանեան (1844—1848), իր առաջին պատարագին յիշատակեց Աշտարակեցիի անունը: Տաճկահայոց մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետի անունին յիշատակութիւնը դադրած էր 1828ի ռուս և թուրք պատերազմէն ի վեր: Մատթէոս պատրիարք Ներսէսին ուղղեց ընտրահարութեան և իր պատակութեան գիր մըն ալ, որմէ շատ զոհ մնալով Մատթէոսին զրկեց աթոռանադակու պանակէ մը: Ասիկա տաճկահայոց մէջ պանակէի առաջին մուտքն էր: Մատթէոս պատրիարք հարկ տեսեց զայն ներկայացնել թուրք կառավարութեան, և կայսերական արտօնութեամբ սկսաւ կուխել Պանակէին հետ Ներսէս օրհնութեան կոնդակ մըն ալ յղած էր, որ 1844 Սեպտեմբերին քաղաքին մեծ ժողովի մը առջեւ կարգացուեցաւ, ուր որոշուեցաւ նաև որ այնուհետեւ Մայր Աթոռոյ կաթողիկոսին յիշատակութիւնը կատարեն Օսմանեան տէրութեան տակ գտնուող բոլոր հայ եկեղեցիներուն մէջ, երկու Աթոռները իրարմ հետ ուղղակի յարաբերութիւն պահեն: Կ. Պոլսոյ պատրիարքը նկատուի փոխանորդ, նախարկ և գանձապետ Մայր Աթոռոյ, իրւէնքն և գանձանակագործները պատրիարքին ձեռնով զրկուին, միւռնեք պատրիարքին ուղարկուի և նա բաժնէ վիճակներուն: Իսկ պանակէի տուլութիւնը Օսմանեան կառավարութեան միտքը արմնացոյց որ ինքն ալ եկեղեցական առաջանի չլինէր և գանձանակով պատուէ այնուհետեւ:

Գեորգ Դ. Կաթողիկոսի ալ (1866—1882) կրկնեց Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական նեցկայացուցիչ մը հաստատելու փորձը և յատուկ պաշտօնագրով զրկեց Արքիեպիսկոպոս Զալալեանը, որ Պոլսի հասաւ 1868 Սեպտ. 13ին, բայց թէ հայրութիւնը և թէ կառավարութիւնը չուղեցին ճանչնալ ձալալեանի պաշտօնը, որ ութ ամիս պարապ

Ն Ա Ր Ե Կ Ը

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Անապատական կեանքի զարգացումը ինչպէս այլուր, նոյնպէս Հայաստանի մէջ կապուած էր պետական կեանքին: Է.-Ը. դարերուն արաբական արշաւանքներու ժամանակ, երբ անկախ ու բարգաւաճ աւատական իշխանութիւնները կը խորտակուին, անոնց հետ վանքերն ալ կ'ամայանան, և վանական կեանքը կը թուլնայ: Իսկ Թ. և Ժ. դարերուն, երբ մեր աւատապետական երեք մեծ իշխանութիւնները, Բագրատունեաց, Սիւնեաց և Արծրունեաց, նորէն կը բարգաւաճին, վանական և անապատական կեանքը թափ կ'առնէ այս անգամ շատ աւելի արգիւնաւոր և մեծ չափերով:

Ժամանակի մտայնութիւնն էր որ մարդ իբր խոտ պիտի թառամի և անոր փառքը ծաղկի նման պիտի թթափի, ուստի լաւագոյն է բարի գործ կատարել և իր հոգիի փրկութեան աշխատիլ: Հայ իշխաններու մէջ տեսակ մը մրցանք կար վանքեր շինելու և բարեկարգութիւններ ընելու: Ասողիկ (Գ. Գիրք է. Դուռ) մանրամասն կը պատմէ թէ ինչ նշանաւոր վան-

մնալէ վերջ արդարեւ վերագառնալ էլ միածին:

Երկու Աթոռներու յարաբերութիւնները Պոլսէնիէի և Ազգ. Սահմանադրութեան կազմութեամբ բաւական հաստատուն և որոշ ձև ու մը ստացած ըլլալով այդպէս ալ շարունակութեան մինչեւ Ա. Համաշխարհային պատերազմը, որու ընթացքին թէ մոտաօրէն և թէ Թուրքիոյ մէջ նշանաւոր յեղափոխութիւններ պատահեցան, Պոլսէնիան և Ազգ. Սահմանադրութիւնը դադարեցան տիրող պետութեանց օրէնքներու մաս կազմել:

Կոստանդնուպոլսոյ վերջին պատրիարքը Մեսրոպ Նարոյեան, ընտրուած 1927ին, աշխատեցաւ յարաբերութեանց կապը պահել Մայր Աթոռին հետ՝ կարեւորութեան սահմանին մէջ:

Ն. Վ. Պ.

քեր շինուեցան Արաւ Բագրատունիի և Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ժամանակ, և Հայոց աշխարհում կը ծաղկէին ու կը պայծառանային կրօնական կարգերու հանդէսը: Ժամանակակից տարեգիրները բազմաթիւ վանքեր կը յիշեն, որոնց զըլխաւորները ըսինք արդէն:

Հայ վանքերն ու անապատները իրենց կենցաղով տարբեր չէին արեւելքի միւս նման հաստատութիւններէն: Գրիգոր Նաւրեկացից այս կարգի հաստատութիւններէն մէկուն՝ Նարեկայ Վանքին մէջ անաւ ու կազմուեցաւ:

Ինչ որ սակայն շեշտուած կողմը մնաց միշտ հայ վանքին և անապատին, ատիկա իր հոգիի դպրոց մ'ըլլալու զուգընթաց՝ մտքի ալ մարգարան մ'ըլլալն էր, ուր մեր ցեղին կեանքն ու քաղաքակրթութիւնը կարելի չափով գտած է իր արտայայտութիւնը, դարերու երկայնքով:

Առտ Երկաթի մահէն յետոյ եկող հարիւրամեայ խաղաղութեան շրջանին, ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան և նկարչութեան հետ կը մշակուին կրօնական, պատմական և մեկնողական գրականութիւն մը, միակ և զլխաւոր երեսները գրեթէ մեր դասական գրականութեան բովանդակ շրջանին: Թէեւ կազմակերպուած դպրոցներ գոյութիւն չունէին, բայց վանահայրերը, յաճախ ուսեալ մարդեր, իրենց շուրջ կը խմբէին ուսումնասէր և ընդունակ հոգիները: Անոնց հմտութիւնը զլխաւորաբար Ս. Գրքի և կրօնական գրականութեան շուրջ կ'ամփոփուէր: Այսպիսիներ «մեծանունն ի գիտութիւն» եղած են Մովսէս, Դաւիթ և Պետրոս, որոնք լայն հաւակի տիրացած են իրենց ժամանակին: Անոնց կարգէն էին Ասողիկի յիշած ժամատակն Սամուէլ, բազմաշնորհ ի գիտութիւն գրող սրբոր և յերգս երաժշտութեանց Նոյն պատմիչը կը գրէ Յիսաւորի վանքի վանահայր Բարսեղի համար թէ կը լեցնէր «զամենեցուն զպակասութիւն կամ զվերակացութիւն գիտական և իմաստնական հանճարով»: Նոյնպէս Մովսէսականքը Յարբերդի մէջ հարուստ է եղած «բազմապայծառ և բնական իմաստնոգէտ»: Այս գիտնական վարդապետներու մօտ, ինչպէս ըսինք, կը հաւաքուէին ուսումնասէրաւ բազմաթիւ երիտաւ-